

महानगरांच्या विसर्जनाची मोहीम

VP0023

जागतिक स्वरूपाची 'महानगरीय संस्कृती' भारतीय समाजजीवनाचे शोषण अनेक पातळ्यांवर करित आहे. या शोषणविरुद्धची एक आघाडी, महानगरांतील फूटपाथवरील शोपडपट्टीवाल्यांनी स्वतःच्या हक्कांसाठी चालवलेल्या लढ्यामध्ये दिसते. या मोहिमेची दुसरी आघाडी खेड्यांमध्ये उघडणे आवश्यक आहे.

मुंबई, दिल्ली, कलकत्ता यांच्यासारखी महानगरे ही आज देशाची भूषणे मानली जातात. एखादे जिल्ह्याचे शहर-वाढत वाढत त्याचे महानगर बनते तेव्हा त्या गावात राहणाऱ्यांना स्वतःचा गौरव वाढू लागतो. पण महानगरे आपल्याबरोबर कोणती व्यवस्था व संस्कृती घेऊन येतात, ज्या समाजात महानगरे उत्कर्ष पावतात, त्या समाजातील मानवी संबंध कसे असतात, याकडे लक्ष देण्यासारखे आहे.

महानगरे ही पूर्वापार साम्राज्यसत्तेची राजधानी-केंद्रे राहिलेली आहेत. 'साम्राज्यसत्ता' हा शब्द लोक आणि राज्यकर्ते यांच्यातील संबंधांचा निदर्शक आहे. अशा महानगरांमध्ये डोळे दिपवणारे ऐश्वर्य उपभोगणारा मूठभर विलासी वर्ग एका बाजूला अस्तित्वात असतो; दुसऱ्या बाजूला त्या ऐश्वर्याला 'तोळून' धरणारी कमालीची गरिबी व दैन्यावस्था, लाचारी वाढ्याला आलेली सामान्य प्रजा असते.

या सामान्य प्रजेने बंड करून उठू नये म्हणून भडक, हिंस व मादक रंजनाची नवनवी साधने राज्यकर्ते पुरवीत असतात आणि त्यांचाही फिडवणुकीसाठी वापर करित असतात. आजच्या महानगरांमधील टी० व्ही०, सिनेमा, नाटके, दारूचे व वेश्यांचे अड्डे, इत्यादींचे कार्य या प्रकारचे आहे. रोमन साम्राज्याच्या काळात सर्कशी असत, जेथे कैद्यांना प्राण्यांच्या तोंडी दिले जात असे. आपल्या देशात क्रिकेट टेस्ट मॅचेसही हे कार्य पार पाडीत असतात.

दुसऱ्याही अंगाने महानगरांकडे बघण्यासारखे आहे. मुंबई महानगरीचे कौतुक ज्या गोष्टींसाठी होते, त्या कोणत्या? ऐतिहासिक वास्तू, नव्या टोलेजंग इमारती, हॉटेले, दुकाने, रस्ते, बागा, थिएटर, शहरांचे विभाग, वाहने, अशांपैकी खास कौतुक ज्यांचे होते, त्यांची यादी करावी. आणि शहरातील किती लोक त्यांचा उपभोग/आस्वाद घेत असतात, त्यांची संख्या मोठावी, तसेच उरलेल्या मुंबईचे क्षेत्र किती, त्याचे प्रमाण काढावे.

मूठभरांच्या विलासी व उच्चभू सुसंस्कृत जीवनासाठी लाखोंना आपल्या जीवनात ओढगस्त व बकालपणा पत्करावा लागतो. तरीही

मुंबईतल्या रस्त्यावर राहणारा भणंग मंजूरही छाती फुगवून बहुधा आपण मुंबईत असल्याचा तोरा मिरवतो. आणि ते अस्वाभाविक नाही. कारण खेड्यापाड्यांची तर पार दुर्दशा या महानगरीय संस्कृतीने केलेली आहे. बौद्धिक, सांस्कृतिक व आध्यात्मिक जीवनातील उच्चाडपणा आर्थिक दारिद्र्य व शोषण यांपेक्षा कमी नाही.

मुंबईसारखी महानगरे हा समाजावरचा कलंक आणि शाप आहे. त्यांच्या विघटनाची प्रक्रिया कशी गतिमान करता येईल, एका नव्या सभ्यतेच्या (सिव्हिलायझेशनच्या) घडणीची वाट मोकळी करित ही प्रक्रिया कशी घडून येईल याची चिंता करणे अगत्याचे आहे. महानगरांचे विघटन कधीच शक्य नाही; आपण फक्त त्यांच्याशी जुळवून घेऊ शकतो, अशी दृढ समजूत बहुतेकांची आहे. काहीना महानगरांचा गर्व आहे.

गत इतिहासात डोक्यातून पाह्या. अनेक महानगरांचे भस्मावशेष आपणांस आढळतात. एकेकाळची वैभवशाली मोहेंजोदडो-हडप्पा नगरे या गोष्टीला साक्ष आहेत की, महानगरांचे विघटन पाहता पाहता घडून येऊ शकते. १९१७ च्या बोस्कोविक क्रांतीनंतर उत्पादन, वाहतूक व व्यापार-व्यवस्था कोलमडली तेव्हा मॉस्को व पीटर्सबर्ग (आजचे लेनिनग्राड) या राजधान्यांच्या महानगरांमधील प्रतिष्ठित नागरिकांना शहर सोडून अन्नासाठी दाही दिशा मटकण्याची पाळी आली होती, ही आठवणीत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे.

आजच्या जगाड्याळ महानगरांचे विघटन होऊ शकत नाही अशातला भाग नाही. रस्त्यांवर येऊन लोक शोपड्या टाकू लागतात, दर चारअठ दिवसांनी उपनगरी गाड्यांच्या वाहतुकीत व्यत्यय येतो, पावसाळ्यात शहरांचे मोठे विभाग जलमय होतात, हेही एक प्रकारचे विघटनच आहे. मुद्दा असा आहे : समाजातील सर्वसामान्य माणसाला ज्याला 'घर' म्हणता येईल असा निवारा व 'गोताकळा' म्हणता येईल असा शेजार मिळावयाचा असेल, तर विघटनाची प्रक्रिया कोणती निवडायला हवी ?

वसंत पळशीकर

. २ .

रस्त्यावरच संसार थाटून राहणारे लक्षावधी लोक मुंबईला आहेत. भारताच्या इतरही शहरांमध्ये कमीअधिक प्रमाणात रस्त्यांच्या कडेला, रेल्वेच्या फलाटांवर, पुलांखाली झोपड्या टाकून वा तसेच राहणारे लोक आढळतातच. मुंबईला अशांची संख्या मोठी. मोठ्या झोपडपट्ट्याच उभ्या राहिल्या आहेत.

वाहतुकीला अशा रस्त्यांचा थोडाफार अडथळा तर होत असेलच; पण रस्त्यावरच लोक राहतात हे जाता-येता दिसणारे दृश्य काही डोळ्यांना बरे वाटत नाही. अंतुले मुख्यमंत्री होते तेव्हा त्यांनी अशा वस्त्या मोडून या लोकांना शेकडो मैल दूर नेऊन सोडण्याचा घाट घातला. ऐन पावसाळ्यात त्यांनी युद्धपातळीवर वस्त्या उखडायला सुरुवात केली. झोपडपट्ट्यांमध्ये काम करणाऱ्या काही कार्यकर्त्यांनी पत्रकार व वकील यांच्या साहाय्याने कोर्टात धाव घेतली आणि लोकांना हलवण्याच्या विरुद्ध स्थगितीचे आदेश मिळवले.

कोर्टातली लढाई अजून चालूच आहे. अद्याप तरी रस्त्यांवर ठाण मांडलेल्यांची सरशी होत आली आहे.

रस्त्यावर राहणाऱ्यांची बाजू 'पीपल्स युनियन ऑफ सिव्हिल लिबर्टीज' कोर्टात लढवीत आहे. अलीकडे मुंबईस संघटनेच्या राष्ट्रीय मंडळाच्या बैठकीत एका गृहस्थांनी हरकतीचा मुद्दा उपस्थित केला : 'ऐन पावसाळ्यात झोपड्या तोडायला शासन निघाले तेव्हा संघटना मध्ये पडली हे ठीक झाले; पण कधीतरी या लोकांना रस्त्यांवरून हटवायला हवेच ना,' असा त्यांचा मुद्दा होता. 'आज हे लोक रस्त्यांवर झोपड्या टाकित आहेत, व आपण त्यांना शिकवतो आहोत की, कामाच्या जवळ राहण्यास जागा सरकार (व ही समाजव्यवस्था) देऊ शकत नाही तोपर्यंत जागा सापडेल तेथे झोपड्या टाकून राहणे हा त्यांचा मूलभूत हक्क आहे, ही गोष्ट कितपत उचित आहे?' असा त्यांचा सवाल होता. 'एकदा ही शिकवण बिंबली की उद्या हे लोक खाजगी बंगल्यांच्या व अपार्टमेंट्सच्या आवारांमध्ये, व पुढे जाऊन तुमच्याआमच्या घरांत घुसतील. याला

आपली तयारी आहे का ?'

काही काही विषयांबद्दल थंडपणे चर्चा होऊ शकत नाही. रस्त्यांवर राहणाऱ्यांची बाजू घेऊन या गृहस्थांचा प्रतिवाद करणाऱ्यांमध्ये तरुण तर होतेच, पण प्रौढही होते. एका अंगाने दृश्य हृदयाला मिडणारे होते. तळागाळाच्या लोकांची इतक्या हिरीरीने कड घेणारे सर्वच जण बऱ्यापैकी घरांमधून राहणारे होते असं अंदाज येत होता. आक्षेप घेणाऱ्या गृहस्थांच्या शेवटच्या प्रश्नाला मात्र कोणीच सरळपणे उत्तर दिले नाही.

'होय, उद्या वेळ आली आणि दुसरा कोणताच उपाय नाही असे ठरले, तर झोपडपट्ट्यांमधून व रस्त्यांवरून राहणाऱ्या लोकांपैकी माझ्या वाट्याचे लोक मी माझ्या घरात वा आवारात राहू देईन, त्यांचे स्वागत करीन', असे शांतपणे व गंभीरपणे उत्तर देऊन मग आक्षेपकांना प्रतिवाद झाला असता तर योग्य ठरले असते.

'आजची आर्थिक व सामाजिक व्यवस्था दोषी आहे' असा आक्षेपकांचा प्रतिवाद करणाऱ्यांचा युक्तिवाद होता. ही व्यवस्था माणसाला त्याच्या कामाच्या ठिकाणच्या जवळच निवासाची सोय करीत नाही. 'तुम्हांला जमेल तसे व हवे तिथे राहा' असे म्हणून ती माणसांना वाऱ्यावर सोडून देते. घरांच्यासाठी अन्वाच्या सव्वा खर्च करून लोक आपली काही ना काही व्यवस्था लावण्याची धडपड करतात. त्यांत त्यांची अनेक प्रकारे 'वैतागवाडी' होते. कोठून कोठून आब लोक तासचे तास रोज खर्च करून येतात-जातात. पण ही व्यवस्था काहींच्या श्रमांचे मूल्य इतके कमी करते की त्यांना अशी 'सोय' देखील परवडत नाही. रस्त्याचा, झोपडपट्टीचा आश्रय घेणे भाग पडते. (बहुतेक वेळा यातही त्यांच्या बाजूने दांडगाईपेक्षा लपचारीच असते : कोणातरी 'दादा' माणसाच्या घाकातच ती झोपड्यांत, रस्त्यावर राहत असतात.) व्यवस्था जर तुमच्याविषयी इतकी बेफिकिरी दाखवते तर सापडेल ती जागा बळकावून तेथे निवासा उमा करणे हा तुमचाही हक्क आहे, अशीच भूमिका घेतली पाहिजे, असे युक्तिवादाचे सार होते.

यात तथ्य आहे, पण प्रश्नाची सोडवणूक नाही. कारण ज्या प्रकारचा निवारण, ज्या शर्तीवर या लोकांना मिळत आहे, तो कोणत्याही अर्थाने माणुसकीसंपन्न जीवनाला साजेसा नाही.

. ३ .

पोटापाण्यासाठी माणसाला जेथे काम करावे लागते त्याच्या जवळपास त्याला राहता आले पाहिजे, आणि ज्याला घर म्हणता येईल असा तो उबदार, व निवांत निवारण असला पाहिजे, या दोन तत्वांचा आधार रस्त्यावर राहणाऱ्यांच्या बाजूने हिरीरीने वाद घालणारे खरोखरच घेत होते का ? की आजच्या व्यवस्थेला (व शासनाला) झोडपून काढण्याच्या दृष्टीने लोकांनी मोठ्या संख्येने रस्त्यांवर राहणे यात एकप्रकारे त्यांची सोयच होती ?

येथेच एक गोष्ट जाणून घेणे महत्वाचे आहे : माणसाला आपल्या डोक्यावर छप्पर हवे असते तसा शेजारही हवा असतो. घर हे पिंजऱ्यासारखे वा खुराड्यासारखे वा बेडासारखे जर बनले, तर माणुसकीत कोठेतरी माणसे उणी पडू लागतात. एकेका वस्तीत वा मोहल्ल्यात राहणाऱ्या लोकांचा शेजारधर्मावर आधारलेला गोतावळा निर्माण होणे सुसंस्कृत व संपन्न जीवनासाठी आवश्यक आहे.

आज शहरांमधून आधीपासून असलेले गोतावळे उद्ध्वस्त होत आहेत. जुना वाडा वा चाळ पाडून जेव्हा अपार्टमेंट ब्लॉक्सची अनेकमजली इमारत उठविली जाते तेव्हा फ्लॅट्सची संख्या वाढत असेल, आणि जास्त माणसांची घरांची सोय होत असेल; पण घरांची रचनाच अशी असते की, जे ते कुटुंब आपल्या खुराड्यात, इतरांपासून अलगा, बंदिस्त व्हावे.

तिसरी गोष्ट घराला अंगण-आवार हवे, परसू हवे. निसर्गाचे सन्निध्य हवे. मुलांना खेळता आले पाहिजे. डांबून ठेवल्यासारखे वाटता कामा नये. खेळणाऱ्या मुलांवर वडीलधाऱ्यांना सहस्रपणे नजर ठेवता आली पाहिजे. मोठ्यांना पथारी पसरून उवड्यावर बसून शिळोप्याच्या गप्पा मारता आल्या पाहिजेत. प्रसंगी कचाकचा भांडता पण आले पाहिजे.

थोड्या जागेत जास्तीत जास्त कुटुंबांची सोय करण्यासाठी (की कोंबण्यासाठी ?) आज ज्या प्रकारची अनेकमजली घरे बांधली जात आहेत, त्यांमधून राहणारी माणसे आपल्यापोटी, कूपमंडूक व हिंस्र, निर्दय बनावीत अशीच त्यांची रचना असते. त्या रचनेवरही मात करून छुन्या संस्कारांमुळे माणसे आपल्याकडे अजून गोतावळा जोडण्याचा प्रयत्न करतात, पण काळ व रचना त्यांच्या विरोधात आहे.

तात्पर्य असे की, कामाच्या ठिकाणापासून राहते घर जवळ असावे, ते घर एक उबदार, निवांत निवारण असावे, शेजारपाजाऱ्यांचा गोतावळा असावा, घरांना आवार असावे; तसेच बाजारहाट, शाळा, देवळे, मैदाने, टेकडी, तळी यांसारख्या गोष्टीही हाकेच्या अंतरावर असाव्यात हे सूत्र जर पक्के धरून ठेवले तर रस्त्यांवर व झोपडपट्ट्यांमधून राहणाऱ्या लोकांच्या समस्यांकडे पाहण्याची सारी दृष्टीच बदलून जाते. प्रश्न मग केवळ त्यांचा उरत नाही.

. ४ .

आधुनिक अपार्टमेंट ब्लॉक्सचे राहणाऱ्या असंख्य मध्यमवर्गीयांची स्थितीही एका अंगाने तेवढीच कीव करण्यासारखी आहे ही गोष्ट लक्षात

येण्यासाठी एक प्रश्न आपल्याला विचारता येईल. अशी कल्पना करा की उद्या एका दृढनिश्चयी, कर्तव्यगार प्रशासकाने येनकेनप्रकारे (आजच्या स्मगलर-बिल्डर्सना शेरस सव्वाशेर ठरत) रस्त्यांवर व झोपडपट्ट्यांमध्ये राहणाऱ्यांसाठी एका खोलीच्या गगनचुंबी चाळी उठवल्या व सर्वोंची राहण्याची सोय केली, आणि जा-ये करण्यासाठी रस्ते व बसचे मोफत पास दिले, तर प्रश्न सुटला असे आपण म्हणू का ? कारण, शेवटी, असंख्य मध्यमवर्गीय नोकरीपेशातले लोक आज जी ये-जा करीत आहेत तशी ये-जा करण्याची तयारी या मंडळींनीही ठेवावी ही अपेक्षा अवाजवी नाही. आजच्या तुलनेने पाऊल पुढे पडले असे जरूर म्हणावे लागेल, आणि आजच्यासारखेच महानगर वाढत जाणार असे गृहीत धरले, तर इतके तरी पाऊल पुढे पडावे असा आग्रह धरवा लागेल; ते टाकले जात नाही तोवर प्रसंगी रस्त्यांवर झोपड्या टाकण्याचा हक्क आहे असेही ठामपणे म्हणावे लागेल, हे सर्व खरे. पण केंद्रीभूत आर्थिक-औद्योगिक प्रशासकीय रचनेत सर्वसामान्य लोकांच्या राहण्याची व्यवस्था यापेक्षा फार अधिक चांगली होणार नाही, पहिले पाऊल हेच शेवटचेही पाऊल ठरेल, ही गोष्ट सूर्यप्रकाशाहूनही जास्त प्रखरपणे स्वच्छ आहे. निवाऱ्या-संबंधी वर उल्लेखिलेले सूत्र जर पक्के स्वीकारले तर मग महानगरांचा क्षय झाला पाहिजे, पुन्हा एकदा छोटी, दुमदार शहरे निर्माण झाली पाहिजेत, व ती माणसाच्या पावलांच्या आवाक्यात राहिली पाहिजेत याची निकड आपल्या लक्षात येते.

कामाच्या ठिकाणावर सहजी पोचता येईल अशा प्रकारे घरांची पर्यायी व्यवस्था होऊ शकत नाही तोवर रस्त्याकडेला झोपड्या टाकून राहणे हा लोकांचा हक्क आहे ही महानगरांच्या विसर्जनाच्या लढाईची एक आघाडी असणे आवश्यक आहे. एरवी आपण अंतिमतः अराजकी गोंधळाला वा हडेलहप्पी अस्माना-मुलतानीला आमंत्रण देण्याचेच काम करीत आहोत, हे जाणणे अगत्याचे आहे.

. ५ .

महानगरांच्या विसर्जनाच्या लढाईतल्या इतर आघाड्या कोणत्या, आणि त्यांच्याशी ही आघाडी जोडून कशी घेता येईल ?

याचे एक फसवे उत्तर मधल्या काळात दिले गेले. इतर शहरांच्या औद्योगिक विस्ताराला उत्तेजन दिले 'तर उद्योगधंदे विखुरले जातील आणि मुंबईवरचा ताण कमी होईल अशी कल्पना होती. पश्चिम महाराष्ट्रात प्रथम पुण्याची वाढ त्या दिशेने झाली, व अलीकडे नाशिक, औरंगाबाद, कोल्हापूर इत्यादी शहरे औद्योगिक शहरे बनत आहेत. मुंबई वाढायची थांबावी म्हणून नवी मुंबई वसविण्यात आली.—या सगळ्याचा परिणाम रोगाची अनेक केंद्रे निर्माण होण्यातच झाला. आज हे स्पष्ट झालेय की, आर्थिक-औद्योगिक वाढीच्या आजच्या प्रकारातच हा परिणाम अटळपणे सामावलेला आहे.

एका वेगळ्या उदाहरणाने कदाचित मुद्दा स्पष्ट होईल : पूर्वीच्या काळी शेतीवर आधारलेल्या खेड्यातील लोकांच्या वाढती जमीन अपुरी पडू लागली तर काही झाडसी, गरजू, आकांक्षी व क्रूर लोक जंगल साफ करून नवे गाव वसवीत. तेथे आपणांस लागणारे इतर व्यावसायिक बहुतेदार नैऋत्य वसवीत. प्रत्येक गाव आपल्या दैनंदिन जीवनाच्या बाबतीत बऱ्याच अंशी स्वावलंबी असे. काही वस्तू व सेवा बाहेरून नियमित वेळा व काळी येणारे फिरस्ते लोक पुरवीत; तर इतर काहीसाठी आठवडी

बाजारावर लोक अवलंबून असत. त्याही काळी शहरे होती, पण गर्दी करून शहरांमधून येऊन राहण्याची गरज लोकांना पडत नसे. धर्म, औद्योगिक उत्पादन, दळणवळण, विद्या, व्यापार अशा विशिष्ट कार्यांशी जोडलेल्या पेठा/शहरे असत.

केंद्रीभूत महानगरांची निर्मिती ही राज्ये/साम्राज्ये यांच्या उत्कर्षाशी व प्रशासकीय केंद्रीकरणाशी जोडलेली आढळते. कायमची मोठी लष्करी ठाणीही शहरांचा आकार वाढवीत. यात पुढच्या काळात भर पडली, महानगरांच्या निर्मितीच्या प्रक्रियेला चालना मिळाली ती दोन घडामोडींमुळे :

जलद दळणवळण व वाहतुकीची साधने निर्माण झाल्यावर लांबलांब-वरून दैनंदिन गरजेचा माल आणून त्यांचा व्यापार वाढला आणि पुढच्या टप्प्यावर या केंद्रीभूत व्यापाराला उपकारक अशा कारखानदारी उत्पादनपद्धतीचा व खनिज इंधनांवर चालणाऱ्या यंत्रांतंत्रांचा शोध लागला. राज्ये/साम्राज्ये, नव्या धर्तीचा व्यापार आणि औद्योगिक उत्पादन यांची मूळ प्रकृती एकच आहे. एका खेड्यातून नवी दहा खेडी अस्तित्वात येतात, नवे आठवडी बाजार, नव्या पेठा अस्तित्वात येतात; पण एक राज्य आपणून दहा स्वायत्त राज्यांमध्ये विभाजित व विकेंद्रित होत नाही. व्यापारी व उद्योगधंदे राज्यसत्तांच्या धर्तीवर संघटित होतात, तेव्हा व्यापारी व औद्योगिक राज्ये/साम्राज्येच अस्तित्वात येणार हे उघड आहे. तत्त्व एकच आहे : दुसऱ्यांच्या जिव्यावर, त्यांना शोषून आपण पुष्ट होत जाणे.

म्हणूनच एखाद्या तालुक्याच्या गावी लहामोठे कारखाने निघू लागतात तेव्हा मोठ्या शहरांमध्ये घडते तीच प्रक्रिया घडते.

६.

अनेक वर्षे असे मानले गेले की दोष केंद्रीकरणाचा नाही, 'साम्राज्य-लालसे'चा नाही, तर खाजगी मालमत्तेच्या तत्त्वाच्या अंगीकारामधून सगळे काही अरिष्ट ओढवलेले आहे. उत्पादनाची साधने समाजाच्या (म्हणजे व्यवहारात राज्यसत्तेच्या वा तिच्या उपांगांच्या) मालकीची असतील तर दोष उरणार नाही.

गेल्या साठसत्तर वर्षांचा साम्यवादी राज्यसत्ता व अर्थव्यवस्था यांचा अनुभव या दृष्टीने उद्बोधक राहिला आहे. प्रशासन, विद्यादान, मनोरंजन, व्यापार, उत्पादन, वितरण, दळणवळण—जीवनाचे कोणतेही क्षेत्र असो, केंद्रीकरणाच्या पद्धतीने वाढ करणारी कार्यपद्धती, उत्पादनतंत्रे वा इतर साधने अंगीकारली की अपरिहार्यपणे एकच परिणाम होतो : केंद्राशी वा शिखरावर असलेले मूठभर लोक सत्ता, प्रतिष्ठा, कीर्ती, पैसा, उपभोग इत्यादी गोष्टींबाबत परिपुष्ट होतात, व परिघावर असलेले, तळाशी असलेले धंचित केले जातात व दडपले जातात. त्याहीपेक्षा काही वेळा भयावह परिणाम असा दिसतो की माणसे आतून रिती, शुष्क बनतात. बिनचेहेऱ्याची बनतात. रोम्याला प्रसंगी ऑक्सिजनचा, अन्नाचा, रक्ताचा पुरवठा नळ्यांनी केला जातो. आज पाश्चात्य देशांमध्ये प्रक्रियायुक्त तयार अन्न, तयार मनोरंजन, तयार मते, तत्त्वज्ञान, भावना, विकार, व उपभोग नळ्यांच्या द्वारे कंपन्या माणसाला 'खायला' घालत आहेत, त्याचा तो जवळपास काहीच ठरवू शकत नाही, असे मोठे भयावह दृश्य आढळते.

पृथ्वीवरील जीवचक्राचे आज काही ज्ञान आपणांस झाले आहे. अन्योन्याश्रयी व संतुलित असा सजीवांची परस्परसंबंधांची साखळी व

जाळे ही जीवनसंवर्धक व्यवस्था आहे. माझ्या पोषणात इतरांचे पोषण आणि इतरांच्या पोषणात माझे पोषण, आणि कोणा एकाचीच सतत वाढ नाही, तर अनेकानेक सजीवांच्या सहअस्तित्वाचा तोल हा सृष्टीचा नियम दिसतो. इतरांना खर्ची घालून आपणच तेवढे परिपुष्ट होत जाणारी केंद्रीकरणाची प्रक्रिया विनाशकारी प्रक्रिया आहे.

७.

स्वावलंबन, स्वदेशी आणि स्वराज्य ही त्रिसूत्री महात्मा गांधींनी सांगितली होती. जेवढ्या प्राथमिक गरजा खेड्याला आपल्या आपण पुऱ्या करता येतील तेवढ्या खेड्यातच कराव्यात; काही अगदीच पुऱ्या करता आल्या नाहीत तर प्रथम जवळच्या शेजाऱ्यांशी 'देवाणवेवाणी'चा संबंध प्रस्थापित करावा. माणसाला दुसऱ्यासमोर लाचार बनविणारी एक गोष्ट पोट आहे, आणि दुसरी, आपापसातली भांडणे, कलह ही आहे. पोटाबाबतीत एकेक पंचक्रोशी स्वावलंबी बनेल तर विकेंद्रीकरणाची व विकेंद्रित स्वराज्याची वाट मोकळी होते. आपला कारभार शक्यतोवर आपणच करायचा, व मदतच लागली तर जवळच्या शेजाऱ्याची घ्यायची, तर लाचार बनविणारे दुसरे कारणही संपते. तिसरी गोष्ट मरणाची भीती, ज्यामुळे माणसे परचक्रापुढे शरणागती पत्करीत आली. त्यासाठी गांधींनी सत्याग्रहाचा उपाय सांगितला. शूराची अहिंसा सांगितली.

पण यात एक गोष्ट राहून गेली होती. किंवा असे म्हणा की, ती सांगितली होती, पण तिचा अर्थ त्यांनी पुरेशा स्पष्टपणे इतरांपर्यंत पोचविला नव्हता. 'विश्वस्त वृत्ती'ची गोष्ट त्यांनी केली होती. पण खाजगी मालमत्तेच्या संचयाची पळवाट त्यात राहून गेली. 'सबै भूमि गोपाल की' हे

तत्त्व विनोबांनी सांगितले तेव्हा त्यांचे क्रांतिकारकत्व पुरेसे लक्षात आले नाही, कारण परिभाषा जुनी होती. व्यक्तिगत खाजगी मालकी जाऊन राज्यस्वामित्व, वा लहानमोठ्या समुदायांचे स्वामित्व प्रस्थापित झाल्याने स्वार्थी केंद्रीकरणाला आळा बसत नाही हे उघड झाले आहे. उपजीविकेची साधने म्हणजे अखेरीस पंचमहाभूते. सृष्टीच्या रीतीनुसार कोणाचाही कशावरही मालकीचा हक्क नाही; उपजीविकेचा अधिकार प्रत्येकाचा आहे, आणि तेवढाच आहे. 'सर्वे भूमि गोपाल की' याचा अर्थ हाच की, मालकीचा विचार सोडून देऊन, कष्टाने आपल्यापुरती उपजीविका मिळविण्याच्या मर्यादित राहा.

महानगरे ज्या केंद्रीभूत व्यवस्थेची प्रतीके व फलिते आहेत तिच्या, व पर्यायाने महानगरांच्या विसर्जनाच्या लढाईची दुसरी आघाडी भारतातील, आणि पर्यायाने सध्या जगातील, खेड्यापाड्यांमध्ये आहे. खेड्यापाड्यांमधील श्रमजीवींच अखेरीस सगळ्या संपत्तीचे पायाभूत व प्राथमिक उत्पादक आहेत. ज्या निसर्गातून माणूस आपली उपजीविका संपादन करतो तो निसर्ग, म्हणजे निसर्गातील इतर सजीव वनस्पती व प्राणी, आणि भूमी खेड्यापाड्यांच्या भोवतीच पसरलेली आहे. अन्योन्याश्रय व संतुलनाचे पथ सांभाळले आणि विज्ञानाची कास धरली, तर संपन्न नवीन निसर्गाच्या सहकार्याने जगता येईल. शहरे, महानगरे आपणावर अवलंबून आहेत हे जर ग्रामीण भागातील श्रमजीवींनी जाणले तर, त्यांनी आपले सामर्थ्य आणि पृथ्वीची सृजनशक्ती ओळखली तर...तर एक चमत्कार घडेल.

.८.

हा चमत्कार घडत नाही याची तीनचार प्रमुख कारणे आहेत. एक कारण म्हणजे ग्रामीण भागातील श्रमजीवींची दडपणूक. दडपणूकीविरोध आवाज उठवायला कोणी निघाले की त्या वेळपावेतो गोडव्याने व उदारपणाने बोलणारे लोक किती हिंस व क्रूर बनतात ही गोष्ट हरिजनांवरील अत्याचारांच्या संदर्भात पुनःपुन्हा स्पष्ट होत राहिली आहे. श्रमजीवींमधील अंतर्गत फाटाफूट हे दुसरे कारण. जातपात, परस्परसंशय व अविश्वास, स्पर्धा अशी फाटाफुटीची अनेक कारणे आहेत. तिसरे कारण, संपत्तीचे मुख्य निर्मिती जगात आजवर श्रमजीवींच राहिले आहेत; आणि बौद्धिक वा शारीरिक श्रमांशिवाय संपत्तीची निर्मिती होऊ शकत नाही, व खरी ताकद आपल्या ठिकाणीच आहे याचे मान त्यांना नाही; आणि माती, सूर्याचे ऊन, पाणी, सजीव वनस्पती व प्राणी—थोडक्यात, सभोवतालची निसर्गसृष्टी या सध्या संपत्तीचा मूलस्रोत आहे, आणि तिची देसमाल जर नीटपणे केली तर ती बहुप्रसवा आहे, ही समज नष्ट झालेली आहे.

'शहरांमधून आणि कारखान्यांमधून समृद्धीचा महापूर लोटणार आहे, कारण संपत्ती तेथे निर्माण होते' असा संस्कार गेली दीडदोमशे वर्षे तरी लोकांच्या मनावर केला जात आहे. 'हिंदुस्थान शेतीप्रधान देश असल्याने मागास आहे; औद्योगिकीकरण (म्हणजे शहरांमधून मोठमोठे कारखाने) हा समृद्धीचा मार्ग आहे', हेच आपण शिकत आलो. याची इंग्रजांकडून आणि आता गावठी साहेबांकडून.

क्रांतीसाठी जगातील श्रमिकांची एकजूट आवश्यक आहे. पण ही एकजूट राजकीय पक्ष वा पुढारी यांच्या 'व्हॅनगार्ड'च्या आधारे राज्ययंत्रणा काबीज करण्यासाठी वापरण्यातून क्रांती साकार होत नाही हेही आपण आपल्याला माहीत आहे. त्यातून केंद्रीकरणच कमालीचे वाढते. श्रमिकांची कामगार-संघटनांमधली एकजूट 'अर्थवादा'पलीकडे कवितेच पुढे जाते हेही आपण पाहत आहोत. आपल्या श्रमांवर परिपुष्ट होणाऱ्या मालकवर्गाच्या (हे मालक कारखान्यांचे भांडवलदार मालक असोत की राज्यसत्ता हाती घेतलेले राज्यकर्ते मालक असोत, फरक पडत नाही) दिमतीला बांधून घेणारी एकजूट क्रांती घडवून आणणार नाही, कारण तिच्यात व्यवस्थेचे मूल सूत्र बदलत नाही.

.९.

अन्न, वस्त्र, निवारा, जीवनसंवर्धक शेजार व नैसर्गिक परिसर या आमच्या प्राथमिक व प्राणभूत गरजांची पूर्तता करण्यासाठी विज्ञानाची साथ घेऊन आम्ही सृष्टीशी अन्योन्याश्रय व संतुलन साधू, आणि ही पृथ्वीच सुजला-सुफला बनवू, या निर्धाराने श्रमिकांची एकजूट होण्याची आवश्यकता आहे.

स्वावलंबन, स्वदेशी व स्वराज्य या त्रिसूत्रीवर आधारित, निसर्गसृष्टीशी तादात्म्य पावून, गावसमुदायांची निर्मिती हा कार्यक्रम आखावा लागेल. आणि त्यासाठी निसर्गाला (जमीन, पाणी, जंगल, प्राणी इत्यादि) 'उत्पादनसाधन' बनवून त्याच्यावर खाजगी वा सरकारी मालकी प्रस्थापित करण्याच्या भूमिकेचा अवहेर करावा लागेल. सृष्टीतील इतर सजीवांची व पंचमहाभूतांशी संतुलन साधून उपजीविका संपादन करण्याचा स्वातंत्र्य अधिकार प्रस्थापित करण्याचा आग्रह करावा लागेल.

या दिशेने सुवासुखी वाटचाल करू दिली जाईल ही शक्यता कमी आहे. गावोगावचे अनर्दाडगे जमीनमालक तर हे 'बंड' मोडून काढणारे

प्रयत्न करतीलच; पण व्यापार, कारखानदारी, प्रशासन, मनोरंजन, इत्यादी सर्वच क्षेत्रांमध्ये ज्यांची पुष्टी केंद्रीकरणामधूनच केवळ होऊ शकते असे सर्वच बंड चिरडून टाकण्यास पुढे येतील. बोल्लोविक क्रांतीनंतर शहरांना अन्नपुरवठा करण्याचे शेतकऱ्यांनी सोडून दिल्यावर सोविएत राजवटीने अनन्वित अत्याचार करून ग्रामीण उत्पादक श्रमजीवींची स्वायत्तता चिरडून टाकली, आणि त्यांना जबरदस्तीने केंद्रीभूत व्यवस्थेच्या दावणीला बांधले.

चाबूक वा बंदूक हाती घेतलेला, किंवा पैशाची थैली घेऊन बसलेला, किंवा रंजन करणारा वा तत्त्वज्ञान सांगणारा आपणांस चिरडून टाकू शकतो, विकत घेऊ शकतो, भुरळ घालू शकतो, पण तो स्वतः श्रमजीवी बनल्याखेरीज, म्हणजे आपले हात वा बुद्धी यांचा वापर उत्पादनासाठी केल्याशिवाय संपत्ती निर्माण करू शकत नाही, आणि म्हणून मरणाची भीती न उरलेल्या श्रमिकांपुढे तो केवळ हतबल आहे हे मर्म जर श्रमिकाने एकदा जाणले तर क्रांतीची वाट कोणी अडवू शकणार नाही.

कारण गंमत अशी आहे की मनोरंजन, कला, साहित्य, विज्ञान, तत्त्वज्ञान, धर्म, आपल्यापुरते प्रशासन, कायदेकानून, इत्यादी गोष्टींची निर्मिती श्रमजीवी माणसे स्वतः करू शकतात. जगातील आदिवासी जमाती व संस्कृती याला साक्षी आहेत. त्यासाठी त्यांना श्रम करणे सोडून द्यावे लागत नाही. श्रम सोडून दिलेल्या, या क्षेत्रातील विशेषज्ञांची खरी पंचाईत आहे. श्रमजीवी केंद्रीभूत राज्ये/साम्राज्ये निर्माण करू शकत नाहीत ही गोष्ट मात्र खरी आहे. पण कोणत्याही क्षेत्रातले साम्राज्य आपणां श्रमजीवींच्या हिताचे नाही, ते आपल्याला वंचित, शोषित, पीडित व रिते बनविणारे आहे हे श्रमजीवींनी जर समजावून घेतले, तर विशेषज्ञांची मिजास संपुष्टात येईल.

. १० .

महानगरांमधून रस्त्यांवर व झोपडपट्ट्यांमध्ये राहणाऱ्या लोकांना आपण मागे सोडले आहे. महानगरांमधून त्यांची जी तात्पुरती लढाई सुरू झाली आहे तिची दुसरी आघाडी खेड्यापाड्यांमध्ये आहे असे आपण म्हणालो होतो. खेड्यापाड्यांत कोणती लढाई छेडायला हवी ते आपण पाहिले. यांची सांगड कशी घालायची या प्रश्नाचा शेवटी विचार करू.

गेल्या काही शतकांच्या अदूरदर्शी व्यवहाराने निसर्गाची संपत्ती निर्माण करण्याची क्षमता आपण पुष्कळ कमी केली आहे. जंगलाचे एक उदाहरणदेखील हा मुद्दा स्पष्ट करण्यास पुरेसे आहे : धुपून नापीक झालेल्या जमिनी गावोगाव दिसतात. जंगले वाढवायची, पाणी राखायचे, जमिनीची बांधबंदिस्ती करायची, केरकचरा, मलमूत्र यांचा उत्पादक वापर करायचा, सूर्याची, वाऱ्याची ऊर्जा पूर्णपणे उपयोगात आणायची, स्वच्छ, सुंदर घरे व परिसर गावोगाव निर्माण करायचा, अशी बरीच कामे पडली आहेत. या कामांसाठी शारीर व बौद्धिक श्रम लागले तर ऐहिक समृद्धी कलाकलाने वाढत जाणार आहे.

ही कामे करण्यासाठी मनुष्यबळ कमी पडेल अशी स्थिती आहे. खेड्यापाड्यांमधून अशी कामे श्रमजीवी एकजुटीने करू लागले तर गावांमधून शहरांकडे वाहणारे वेवारांचे लोंढे थांबतील. इतकेच नाही तर, उलट प्रवाहही सुरू होईल. महाराष्ट्रात 'पाणी पंचायती'चे जे काम चालू आहे त्यातून हे सूचन मिळाले आहे ही बोलकी गोष्ट आहे. रोजगार हमी

योजनेला शेतकऱ्यांचा होणारा अडथळाही या दृष्टीने अर्थपूर्ण आहे.

निसर्गाला ओरबाडून, छंदून समृद्ध होण्याचा मार्ग आपण पत्करलाय म्हणून लोकसंख्येचा आपल्याला भार झालाय आणि, सूक्ष्म दृष्टीने पाहिले तर, निसर्गातले जीवनचक्र जाणून न घेतल्यानेच जगात बेसुमार लोकसंख्यावाढदेखील झाली हे लक्षात येईल.

खेड्यांमधून शहरांमध्ये येणारे लोंढे थांबले तर आज शहरात स्थायिक झालेल्या अकुशल मजुरांचे बळ एकदम वाढेल. कारण सतत येत राहणारे लोंढे हे केंद्रीकरणवादी शोषकांच्या हातातले अत्यंत प्रभावी हत्यारे आहे. जसे, वेवारे बँडे मनुष्यबळ हे खेडेगावातील बऱ्या जमीनमालकांच्या हातातले प्रभावी हत्यार आहे. पण एक पाऊल पुढे जाऊन कल्पना करा. निसर्गसृष्टीची क्षमता वाढवणारे प्रकल्प मार्गी लागल्यावर खेड्यापाड्यांतील बांधवांनी हाक दिली, व शहरांमध्ये कोठेही व कसेही राहून पोट भरणाऱ्यांपैकी दहा ते पंधरा टक्के लोक जरी परतले, आणि नवीन कोणी आले नाहीत, तर शहरवासीयांची काय दाणादाण उडेल याची कल्पना करावी.

केंद्रीकरणवादी तंत्रविद्या व साधने, आणि अर्थव्यवस्था यांच्या जाळ्यात न सापडता, वा किमान तेवढाच संबंध ठेवून, ग्रामीण भागांमध्ये वा जंगल विभागांमधील श्रमजीवींनी पृथ्वीला-सुजला-सुफला बनवण्याचे प्रकल्प हाती घ्यावेत, आणि या प्रकल्पांशी शहरांमधील श्रमजीवींनी स्वतःस जोडून घ्यावे, अशी सांगड जमवावी लागेल. ही गोष्ट अद्यापही फार अवघड नाही. कारण आजही भारतातील बहुतेक श्रमजीवी शहरवासीयांची नाळ आपल्या मूळ खेडेगावांशी काही ना काही प्रकारे टिकून आहे.

. ११ .

महानगरांच्या, व पर्यायाने विविध क्षेत्रांतील केंद्रीभूत साम्राज्यांच्या विसर्जनाची लढाई राजकीय पक्ष, कामगार-संघटना, वा कोणतेही शासन लढणार नाही हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. समाजातल्या खऱ्याखऱ्या तळागाळाच्या लोकांची बाजू घेऊन लढण्यास कोणताच राजकीय पक्ष वा ट्रेड युनियन आज पुढे येऊ शकत नाही, कारण त्यांचे हितसंबंध आड येतात, ही गोष्ट पुनःपुन्हा सिद्ध होत राहिली आहे. त्यांचे अस्तित्वच केंद्रीकरणवावर अवलंबून आहे, आणि केंद्रीभूत संघटनेतल्यांची पुष्टी परिचावरल्या मंडळींच्या शोषणाशिवाय होऊ शकत नाही.

शहरे, खेडी, जंगले यांत राहणाऱ्या तळाच्या लोकांचे प्रश्न घेऊन झगडणाऱ्या सर्वांना गेल्या काही वर्षांमधला एक समान अनुभव आहे : तळाच्या माणसांच्या हिताशी एकनिष्ठ राहण्याचे व्रत सांभाळायचे तर त्यांना प्रस्थापित डाव्या पक्षांच्याही बाहेरच रहावे लागते. ही गोष्टही बोलकी आहे. यातून निघणारा निष्कर्ष असा की, लोकहिताची लढाई, लोकांनाच, विकेंद्रित पद्धतीनेच लढावी लागणार आहे.

डोळसपणे व लांबवर नजर टाकून चौफेर पाहिले तर जगभर लहान लहान असंख्य गट आणि व्यक्ती, जीवनाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये या लढाईत उतरले आहेत.

उद्याचे जग त्यांचे आहे, कारण विज्ञान आणि अध्यात्म दोन्ही त्यांना अनुकूल आहेत, आणि दोन्हींचा संयोग त्यांच्या भूमिकेत व कार्यात अटळपणे घडून येत आहे.

महानगरांच्या विसर्जनाची मोहीम